

Ә. Өскен^{1*}, Д. Қамзабекұлы², М. Екіджі³

^{1,2}Д.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Еге Университеті, Түркі Әлемі Ғылыми-Зерттеу Институты, Измир, Түркия

E-mail: ¹oskenasem@gmail.com, ²dikhan.kamzabek@mail.ru, ³metin.ekici@ege.edu.tr

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0000-0001-5622-3834, ³0000-0002-9400-8462

ЯСАУИ ЖӘНЕ АБАЙ – АЛАШ ЖҰРТЫНЫҢ РУХАНИ ТҰҒЫРЫ

Аңдатпа. Күллі түркі жұртының ұстазына айналған Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі Орталық Азия, Еділ бойы, Анадолы, жалпы Шығыс елдеріне тарап, барша халықты ізгілікке тәрбиелей білді. Алланы сүю, ізгілік, мейірімділік, махаббат, жақсылық, кемелдікке ұмтылу, екі дүниені ғылым-білім арқылы тануға үйрететін сопылық ілім XII ғасырда жанданып, күллі өркениетті өзіне қарата алды. XIX ғасырдан бастап орыс мәдениеті арқылы Батыстық мәдениеттің ықпалы күшейген қазақ жерінде «Шығыста жарқырай туған шолпан жұлдыз» болып – Абай Құнанбайұлы дүниеге келді. Абай да, Ясауи да өз дәуірінің озық ойлы ірі рухани реформаторы болатын. Абай өлендері мен Ясауи хикметтері бір-бірімен үндес, мағыналас келіп отырады. Екі ойшыл өз шығармаларында ғылым, ізгілік, мейірімділік, еңбекқорлық пен Алланы ғылым арқылы сүюді насихаттайды. Ясауи ілімінен бастау алған бұл рухани ізденіс Абай шығармалары арқылы XX ғасыр басында ұлт рухын биіктеткен Алаш кезеңіне оң әсерін тигізді. Батыс пен Шығыстың ойшылдары мұрасымен етене таныс XX ғасырдағы ұлт зиялылары, Абай шәкірттері шығармашылығында Ахмет Ясауи қолтаңбасы көрініс табады. Бұл мақалада мәдени мұрамыз, рухани тұғырымыз – Ясауи, Абай және Алаш зиялы өкілдері шығармаларының әдеби және идеялық байланысы зерттелінеді.

Кілт сөздер: ғылым, Құран, сопылық, қазақ мұсылмандығы, Алаш, руханият.

А. Оскен^{1*}, Д. Камзабекұлы², М. Екіджі³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Университет Еге, Научно-Исследовательский Институт Тюркского Мира, Измир, Турция

E-mail: ¹oskenasem@gmail.com, ²dikhan.kamzabek@mail.ru, ³metin.ekici@ege.edu.tr

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0000-0001-5622-3834, ³0000-0002-9400-8462

Ясауи и Абай – духовный пьедестал народа Алаш

Аннотация. В казахских степях было немало ученых, которые, как поступками, так и своими произведениями, могли стать сподвижником для своей нации. Суфийское учение Ходжа Ахмеда Ясауи, ставшего учителем всех тюркских народов, распространилось на народы Средней Азии, Малой Азии и Востока. Суфийское учение Ясауи в XII веке, стоит у истоков всей цивилизации, которое учит любить Аллаха, а также к доброте, гуманизму и познанию Аллаха. С XIX века на казахской земле, где через русский язык росло влияние западной культуры, появился в мир Абай как «сияющая звезда, рожденная на Востоке». Абай Кунанбайұлы, обладавший совершенным умом, одновременно освоивший восточную и западную литературу, был возрожденцем пути, проложенного Ахметом Ясауи. Соответственно, и Абай, и Ясауи были великими реформаторами своего времени. Стихи Абая и хикметы Ясауи сочетаются в гармонии и значении. В своих произведениях два мыслителя пропагандируют науку, гуманность, доброту, трудолюбие, и все это через любовь к Аллаху. Этот духовный поиск, восходящий к учению Ясауи, через произведения Абая оказал положительное влияние на период Алаша, который поднял дух нации в начале XX века. В своих произведениях алашской интеллигенции, отражено суфийское учение великого мыслителя Ахмета Ясауи, под влиянием творчества Абая. В данной статье исследуется

литературная и идейная связь произведений представителей культурного наследия – Ясави, Абая и Алаша.

Ключевые слова: наука, Коран, суфизм, казахский мусульманин, Алаш, духовность.

A. Osken^{1*}, D. Kamzabekuly², M. Ekici³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Ege University, The Research Institute for Turkic World, Izmir, Turkey

E-mail: ¹oskenasem@gmail.com, ²dikhan.kamzabek@mail.ru, ³metin.ekici@ege.edu.tr

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0000-0001-5622-3834, ³0000-0002-9400-8462

Yesevi and Abai – the spiritual pedestal of the Alash people

Abstract. There have not been few sages in the Kazakh steppes who have led their nation with both their deeds and their words. The science of sufism of Hodja Ahmet Yesevi, the teacher of all Turkish peoples, spread among the peoples of Central Asia, Anatolia and the East, he advised and taught Decency to all people. The Sufi teaching of Yesevi in the XII century, stands at the origins of the entire civilization, which teaches to love Allah, as well as kindness, humanity and knowledge of Allah. Since the XIX century, Abai was born like a “Shepherd Star born shining in the East” in the Kazakh lands, where the influence of Western culture began to strengthen through Russian culture. Abai Kunanbaiuly, who is a wise person and has an equal foundation in Eastern and Western literature, has revived the path opened by Ahmet Yesevi in his time. Both Abai and Yesevi were great reformers of their era with advanced thinking. The poems of Abai and the wisdom of Yesevi are compatible with each other and similar in meaning. Both thinkers advise to love Allah through science, goodness, compassion, diligence and knowledge in their works. This spiritual search, going back to the teachings of Yesevi, through the works of Abai had a positive impact on the period of Alash, which raised the spirit of the nation at the beginning of the twentieth century. Therefore, it is possible to see the signature of the great thinker Ahmet Yesevi in the works of Alash intellectuals who grew up reading Abai’s poems. This article examines the literary and ideological connection between the works of representatives of cultural heritage – Yesevi, Abai and Alash.

Keywords: science, the Koran, Sufism, Kazakh Islam, Alash, spirituality.

1. Кіріспе

Адамзаттың өркениеті мен мәдениетінде ерекше орны бар ислам діні ғылым мен білімге ерекше мән берді. Ол туралы қасиетті Құран Кәрімнің сүрелері мен аяттарында да жазылған. Қасиетті кітаптың алғашқы аяты «Жаратушының атымен оқы!» деп түсті. Бұл бұйрық – тек Құранды ғана емес, әлемді, адамды, әлемнің жаратылыс сырлары мен ғаламды зерттеп-зерделей оқу дегенді білдіреді. Құранның мәні мен мазмұнын құрайтын сүрелерден ғылым мен ғалымдарға деген құрмет айқын көрінеді.

Шығыс ғұламаларының ішінде «Мәдинада — Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет» деңгейінде насихатталып, күллі түркі жұрты сопылық ілімнің бастауында тұрған пәлсапашы, ұлы ақын, ғұлама Құл Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі бүгінгі әлемдегі түркі дүниесінің барша жеріне тарап, дүниетанымның бастау-бұлағына айналды. Мұның арғы жағында дәстүрлі Имам ағзам Әбу Ханифа жолы тұрғаны да ақиқат.

Ахмет Ясауиді күллі түркі жұртына танымал етіп, абыройын асқақтатып тұрған – терең, пәлсафалық танымы мол «Диуани хикмет» еңбегі. Бұл кітап жай ғана кезеңдік насихат еңбегі емес, заман өткен сайын құндылығы биіктей беретін асыл қазынамыз.

Сопылық ілім – зүһд (аскетизм), адамның ішкі әлемін ізгілікпен толтыру, нәпсіні тазарту, рухтың дәрежесін көтеру және Алланы тану жолындағы кіршіксіздік деген сөз. Ал, хақиқатқа иман келтіру арқылы пендеге тән нәпсілік қасиеттен арылып, дүниелік ғылым мен діни ілімді қатар игерген және жұртқа хақ тағаланың хақиқатқа алып барар жолын көрсеткен сопылық ілімді ұстанған рухы биік тұлғалар – сопылар деген түсінік қалыптасқан. Сопыларды «бү дүнианың ұстаздары» деп те атайды. Сондай-ақ, олар – Алладан түскен төрт кітаптың бірі – Құранның сүре және аят түсініктерін жалпы мұсылман халқына түсінікті, әдеби және кисса түрінде жеткізіп отырушылар. Құранда Алланың адамды сүйіспеншілікпен жаратқаны айтылса да, көр ішінде жауап алатын сәттер немесе ақырзамандағы ақтық есеп беру сияқты сынақтар арқылы адам Алладан қорқып тіршілік етуіне көбірек мән берілген. Әсіре қорқыныш адам мен Алла арасын рухани алыстата түсері анық. Ал, сопылар – адамзатты Алламен рухани табыстырушы. Сопылар – Алла мен адам арасын байланыстыратын тазалық пен сүйіспеншілікті насихаттаушылар. Адам Алланың қаһарынан қорықпай, оның адамды ерекше махаббатпен жаратқан мейіріміне сеніп, жаратушы Хақты сүйюі керек.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегіндегі сопылық ілімнің кейбір тармақтары Абай Құнанбайұлының «Қара сөздері» мен өлеңдерімен салыстырылды. Сондай-ақ, қазақтың дара ақынындағы «Алланы тану» ілімі идеялық тұрғыда Алаш зиялыларының еңбектерімен байланыстырылды.

2.2 Материалға сипаттама

Аталған тақырып яғни Ясауи ілімі бұған дейін Ш.Құдайбердіұлы («Үш анық»), Намық Кемал Зайбек («Ясауи жолы»), С.Битенов (Қожа Ахмет Иассауи. Диуани Хикмет (Даналық жолы), Ә.Дербісәлі, М.Шафиғи, С.Дәуітұлы, М.Жармұхамедұлы, Н.Келімбетов, Д.Кенжетай, Б.Қорғанбеков, Т.Қыдыр т.б. ясауитанушы ғалымдар тарапынан зерттелді. Абайдың шығысы мен сопылық ілімге қатысты пайымын зерделеген Мұхтар Әуезов зерттеулерінен бастап, А. Байтұрсынұлы, М.Мырзахметұлы, Ғ.Есім, Ж.Ысмағұлов, Ж.Дәдебаев, С.Негимов т.б. ғалымдардың еңбектерін атап өтеміз. Ал, Алаш зиялыларының еңбектерін Абай ілімімен байланыстырып қарастырған Қ.Мұхаметханұлы, Р.Сыздық, Р.Нұрғали, Т.Жұртбай, С.Жүсіп, А.Ісмақова т.б. ой-пікірлері біз үшін маңызды.

3. Талқылау

Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикмет» еңбегінде ең әуелі Алланы ерекше махаббатпен сүйгендігін және Аллаға ессіз ғашық екендігін айтады.

Қырық тоғызда ғашық отында күйіп-жандым,

Мәжнүндей ақыл-естен қажып-талдым.

Түрлі-түрлі жапа шектім, мойын ұсындым,

Заты ұлық қожам, сиынып келдім саған, - дейді. (5-хикмет) (Қожа Ахмет Иассауи, 2004: 18).

Ясауи Алланың мейірімі мен шапағатына ғашық болды. Оның хикметтерінен: Алла адамды басқа тіршілік иелеріне қарағанда ерекше махаббатпен жаратты. Адамзат та Аллаға дәл сондай махаббатпен жауап беріп, үйлесімділікті сақтауы керек деген ой тұжырымын аңғарамыз.

Күллі шығыс ғұламалары, сопы-шайырлары бір Аллаға ғашық болып, ақиқаттың ақ жолын іздеп, адамзат үшін пайдасы мен маңызы зор еңбектер жазып қалдырды. Дәл осы сопы-шайырлар мен Қожа Ахмет Ясауидің ізгі ақ жолын қазақ топырағында арада жеті-сегіз ғасырдай уақыт өткен соң:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті (Құнанбаев, 1968: 289), - деп қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы (1845-1904) қайта жаңғыртады. Ясауи айтқандай Абай да Алла адамды ерекше махаббатпен жаратқан болса, сен де Алланы дәл солай сүй дейді. Бұл жерде сүю деген – Алланың құдыреті мен шексіздігін, мейірімі мен шапағатын сезініп, түсініп, иман келтіру деген сөз.

Қожа Ахмет Ясауи шәкірттен де, жолын қушылардан да, рухани мұрагерден де кенде болмаған. Солар арқылы сопылық ілімі XIII–XV ғасырлар арасында Хорезм, Мәуренаһр, Анадольға дейін жеткен. Шәкірттері Ясауи ілімін әлемнің түкпір-түкпіріне таратудан еш жалықпады. Қазіргі қазақ топырағында, тарихи Түркістанда, бұрынғы Ясы қаласында пайда болған бұл сопылық ілім XIX ғасырда қазақ топырағында қайта туып, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларында көрініс тапты. Абай ақындық жолын Шығыс шайырларының жырларын оқып, алғашқы өлеңін соларға еліктеп те жазған. Мысалы:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,

Науаи, Сағди, Фирдауси,

Хожа Хафиз – бу һәммәси

Мәдәт бер я шағири фәрияд (Құнанбаев, 1968:9), – деп шығыстың жеті шайырынан бата сұрайтын өлеңі бар. «Шағири» – бұл жерде арабша – ақын, фәрияд парсыша – теңдесі жоқ, асыл дегенді білдіреді. Абай шығыстың теңдесі жоқ бұл жеті ақынын ерекше құрметтеген. Бұл ақындардың теңдесі жоқ, ерекше болуының себебі де – олардың сопылық ілімді игергендігінде еді. Астрономия, медицина, математика, философия секілді ғылым салалырымен терең таныс болған Фзули, Шәмси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиз сынды бұл ғұлама ғалымдар, ғылымды Алланы тану жолында ақиқатқа жетелейтін саты деп түсінген еді.

Абай шығыс шайырларының шығармашылығы мен өмірін өзіне үлгі етті. Алайда Ахмет Ясауи шығармашылығындағы сопылық ілім мен көне түркі дүниетанымын жақсы білген шәкірт Абай медреседе оқып жүрген кезінен бастап алысты меңзеді. Содан кейін қалыптасқанда жазған өлеңдері мен қара сөздеріндегі тұжырымдамалық идея, танымы мен тәлім-тәрбиелік ұстаным Ясауи ілімімен ұштасып жатыр. Ясауи де, Абай да – озық ойлы ірі реформатор. Жаңа дәуірдің, жаңа кезеңнің өз артықшылықтарын терең түсінген ғұламалар халықты озық ойлауға, біліммен қарулануға үндеді.

Исламдық шығыспен байланыстағы күллі түркі әлемі секілді қазақ мұсылмандығының да рухани тұғыры сопылық дүниетанымда жатыр. Яғни Ясауи мен Абайды байланыстырып тұрған негіз – діни құндылықтар. Абай – дін жолында тазалықты, тереңдікті Алланы сүюмен байланыстырып, ғылым-білім арқылы келетін адамгершілікті уағыздаған хакім. Сопылық дүниетанымның бақытқа жеткізу жолын іздеуші, халқына жөн көрсетіп, жол сілтеуші елшіл тұлға.

Сопылық ілімді насихаттаушыларды: іргетасын қалаушылар және жаңа заманға бейімдеушілер, – деп екі топқа бөлер болсақ, Ясауи – іргетасты қалаушы, Абай – дін қағидаттарын жетік білген ағартушы. Ясауи сопылыққа тән шарттардың барлығын рухани сезініп және орындап, практикалық тұрғыда ілімді салаландырды. 63 жасында қылуатке түсіп, пәнилік нәрселерден, пенделіктен бойын тазалап, тек Алланың ақ жолында тәуекел етіп, адамзатқа арналған «Диуани хикмет» еңбегін жазды. Абай сопылық ілімнің негіздерін жақсы біліп, айналасына шуақ төкті. Мұны «Ғақлиясының» 38-қара сөзінде жан-жақты ашып жазды. Абайдың діни сауаты өте жоғары болды. Абайтанушы ғалым М.Әуезов кеңес кезінде: *«Абайдың діні – ақылдың, сыншыл ойдың діні, ...адамгершіліктің діні»,* – деп, мәселенің шет жағасын тұспалдап айтты (Әуезов, 1959: 128). Бүгінгі абайтанушы-профессор Тұрсын Жұртбай: *«...Абай дінді – ғылым деп түсінген. Ғылым болғандықтан да ол өзінің пайымдауларына сол діннің ішкі таным заңдылығына мойынсұна отырып, уағыздың ой ырғағының ағынымен жүзе отырып пікір түйеді. Абай медреседегі біліммен шектелмеген. Ол өзі сенген діннің тарихы мен таным тамырын түбегейлі зерттеп, исламияттың ұлы ойшылдарының қатарына көтерілді»,* – (Жұртбай, 2020: 216) дейді. Қалай дегенмен де, Ясауи мен Абайды байланыстырған – сопылық ілімнің өмірге, ғылымға, адами қасиеттер мен адамзаттық мәселелерге деген көзқарасы.

Ахмет Ясауи «Диуани хикмет» еңбегінде сәби шақтан қартайған шағына дейінгі басынан өткен оқиғалар мен өмірден түйген ой-пайымдарын өлең түрінде баяндайды. Жас күнінде балалықпен істеген қателіктерін, жастық шақта жастықтың уымен жасаған күнәларын баяндай келіп, қырық жастан кейін барып бозбалалық ермекті түгел доғарып, толықтай тақуалыққа бой түзегенін айтады. Алтыншы хикметінде:

*Қырық бірде ықылас қойдым жол табам деп,
Жолдастардан құпия көрсем, күнәсін жабайын деп.
Пірімнің ізін аулап сүйейін деп,
Заты ұлық қожам, сыйынып келдім саған.
Қырық үште Хақты іздеп, нала қылдым,
Көз жасымды ағызып сел қылдым.
Жапан кезіп, өзімді уали қылдым,*

Заты ұлық қожам, сыйынып келдім саған (5-хикмет), – деп жырлайды Ясауи. (Қожа Ахмет Иассауи, 2004: 17)

Ясауи қырық жасқа дейінгі іс-әрекеттерінен жиіркеніп (дүние табу, әйел затына ғашық болу, түрлі пендешілік пен нәпсі), «не қылғайсың күнәларым таудан да ауыр» деп тәңірінен жылап тұрып кешірім сұрайды.

Сөйтiп, сопылық iлiмнiң бастауында тұрған Құл Қожа Ахмет Ясауи қырық жасынан бастап Аллаға ғашық болып, сопылыққа толығымен бет бұрады. Ал, алпыс үште пайғамбар жасына жеткен Ясауи айналасын қоршаған жаманшылықтан бойын алшақ ұстап, сопылықтың жоғары деңгейiне көтерiлуi – Алла алдындағы парыз бен мiндет үйлесiмдiлiгiн аңғартады.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай да қырық жасынан кейiн:

Жасымда ғылым бар деп ескермедiм,

Пайдасын көре тұра тексермедiм.

Ер жеткен соң түспедi уысыма,

Қолымды мезгiлiнен кеш сермедiм» (Құнанбаев, 1968: 24), – дедi. Абайдың өкiнетiн тұстары да, ғылымға, жазуға, рухани кемелденуге бет бұрған кезеңi де – 1885-1888 жылдар шамасы. Осы уақытта ол:

Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман,

Шошымын кейiнгi жас балалардан.

Терiн сатпай, телмiрiп, көзiн сатып,

Теп-тегiс жұрттың бәрi болды аларман... (Құнанбаев, 1968: 28).

Немесе:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,

Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.

Мұңдасарға кiсi жоқ сөздi ұғарлық,

Кiм көңiлдi көтерiп, болады ермек?.. – дейдi (Құнанбаев, 1968: 25)

Абай «қартайдым, қайрат қайтты, ұйқы сергек» деп қайғы басып, мұңын шағып, ойын бөлiсетiн кiсi таппай шағымданған кезiнде 41 жаста екен. Бұл екi өлең де 1886 жылы жазылған. Бiрiншiсi арқылы ақын өз қоғамының көлеңкелi тұстарына тоқталып, кейбiр бай, болыс, билердiң қасиетсiз тiрлiктерiн ащы тiлiмен түйреп отыр. «Терiн сатпай, телмiрiп, көзiн сатқандарды» қатаң айыптап, адал еңбекпен мал табуға шақырады. Ал, екiншi өлеңiнде Абай заманының зарын, адамының әрекетiн терең танымымен таразыға салады. Мұндағы ақынның қартайып, қайғы ойлауы – қартайғандығының емес кемелденгенiнiң, ақыл-парасаты толысқанының, алайда мұңдасарға дос таппай қиналғанының көрiнiсi едi.

Абайтанушы кейбiр ғалымдар: «Абай ғылымды толықтай түсiнiп, ғылымға бет бұрған кезi қырық жастан асқаннан кейiн, - дейдi. Расымен де оның пәлсапалық «Қара сөздерi» («Ғақлия»), поэмалары мен өлеңдерiнiң көбi 40 жастан асқаннан кейiн жазылған.

Абайдың «Күншығысым – күнбатыс, күнбатысым – күншығыс боп кеттi» деп айтатыны да 40-жастан асқан яғни 1885 жылдар шамасы болатын. Бiлiм-ғылымға бұрынғыдан да тереңiрек үңiлген ақын қоршаған орта мен өз қоғамын тану үшiн ғылымға бар зейiнiн салды. Майшаммен отырып қаншама кiтаптарды қарап, оқып-тоқуы молайып, ғылым деген шексiз әлемге енiп кеткен Абай Батыс пен Шығыс даналығынан қорытынды шығарумен болды.

«Дүниеде ғылым заһири (сыртқы ғылым) бар. Олар айтылмыштарды нақлия деп те айтады. Бұл нақлияға жүйрiктер ғалым атанады. Құдай тағаланың

затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай гашиқпын демек те орынсыз. Гашиқмағишұқлыққа (суюші) халиқ бірлән махлұқ ортасы мунәсибәтсіз (байланыссыз) алла тағаланың пендесін махаббат уа мархаматбірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббатбірлән ғана елжіремекті – құдаға гашиқ болды дейміз», – дейді (Абай, 1993: 94). Оның ойынша, әуелі сыртқы ғылымды игерген, толыққан адам ғана ішкі ғылымды (Алланың ғылымын) игереді. Сол үшін де ақын: «Әрбір ғалым – хақим емес, әрбір хақим – ғалым» – дейді (Абай, 1993: 95). Сыртқы ғылымды игерген ғалымның хақим (дін мен ғылымды қатар меңгерген) бола алмасы, ал кез-келген хақим дәрежесіне көтерілген рухы биік адамның ғалым бола алары анық.

Ахмет Яссауи «Диуани Хикмет» атты еңбегінің 32-хикметінде:

Өтті ғұмырым, шарифатқа жете алмадым,

Шарифатсыз тарихатқа өте алмадым.

Ақиқатсыз мағрипатқа бата алмадым,

Жолы қатты пірсіз қалай өтер, достар, – дейді. (Яссауи, 1995:98). Яғни, «шарифат» – ислам заңдары мен әдет-ғұрпының жинағы, «тарихат» – сопылықтың идеясы, мұрат-мақсаты, «мағрипат» – дін жолын танып, оқып білу, ал «хақиқат» – Құдай және оған жақындау. Ясауи тағы да:

Шарифат шамын жаққанша,

Тарихат сырын айтқанша,

Ақиқат жолын тапқанша,

Көптің көзін ашқанша,

Күн шығып, қайғы батқанша,

Мағрифатқа ден қойған –

Шайхы Ахмет Ясауи (Ясауи, 1995:119), – дейді 41-хикметінде.

Тағы бірде Ясауи:

Шарифаттың ақ сауытын кимегенше,

Тарихаттың пырағына мінбегенше,

«Жазибджунун» ғаламына бармағанша,

Хақиқаттың майданына кіріп болмас, – дейді 77 хикметінде (Қожа Ахмет Ясауи, 2007: 102).

Ясауидің ойынша, «шарифатсыз» «тарихат», «тарихатсыз» «мағрипат», «мағрипатсыз» «хақиқат» жоқ. Бұлардың бәрін бір-бірімен байланыстырып, бірін екіншісіне алып барар қасиетті жол – білім және ғылым.

Абай Құнанбайұлы да өзінің 38-қара сөзінде дәл осы Ясауидің ілімінде айтылған дүниелерді қайта жаңғыртады. Ол: «Ғылым – Алланың бір сипаты, ол - хақиқат, оған гашиқтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» (Абай, 1993:83), – дейді. Абай ғылым Алланы тануға, ақиқатты тануға апарар жол екенін айтып отыр. Оны Ясауиша түсіндірер болсақ: ғылым – мағрифат, хақиқат – Алланың жолын танып, оған жақындау.

Жоғарыда Ясауи мен Абай шығармашылығына байланысты тұжырымдамаларымызды сараптай келе, Абайды сопы болды деп айтсақ, бұл шындыққа сәйкеспейді.

Себебі сопылық элементтер ақын поэзиясында көп кездеспейді. Ол сондай-ақ, сол 38-қара сөзінде: «...Пенделіктің кәмалаты әулиелікбірлән болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа (дін жолы) кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді», – (Абай, 1993:92) дейді. Адамның бәрі Алла жолына түсіп, сопы болып кетсе, осы дүниелік адамзатқа тән күнделікті күн көру харекеті мен міндеттерді кім атқарады? Абай осыны айтып отыр. Тіпті ақын сопылық жолға түсуіне тіршіліктен тыныштық керек екенін ескеріп, оған дайын емес екенін де айтады. Қырық жастан асқан Абай, енді қалған өмірін қайтіп, не қылып өткіземін, - деп өз-өзіне сұрақ қойып: «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күніңде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?» (Абай, 1993:7), – деген сөзі сопылықты теориялық тұрғыдан түсініп, ерекшелігін терең білгенін аңғартады. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өмірінен, танымынан оқушысын хабардар етеді.

Абай «бірінші қара сөзінде»: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік...», – деп енді қалған өмірін «ел бағумен», «мал бағумен», «ғылым бағумен», «софылық қылып, «дін бағумен» және «балаларды бағумен» жүйесіз өз қоғамында айналыса алмайтынын айта келіп: «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» (Абай, 1993:7), – дейді. «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да» деп жалпы қоғамнан көңілі қалған Абай ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, бала оқыту сынды дүниелермен айналыса алмайтынын айтады. Бұлармен айналысу үшін, әрине, ақында жан тыныштығы болу керек. Ал жанын түсінбейтін қоғамда қандай жан тыныштығы болсын? Айтқанға көнбеген надан жұртымен алысып, шаршап, халқынан көңілі қалған Абайдың ақ қағаз бен қара қаламға жүгініп, қалған өмірінде көрген-білгендерін, өмірден түйгендерін қағаз бетіне түсіруге арнағаны, 63 жасында дүние-тіршіліктен бас тартып, бар өмірін жаратушы бір Аллаға арнап, пенделіктен баз кешкен Қожа Ахмет Ясауи өмірін еске түсіреді.

Еуропаның Гетесі, орыстың Пушкині, өзбектің Науаиі секілді әр ұлттың болмысын танытатын тұлғалары бар. Қазақтың рухани рәмізі – Абай. Қазақ пен Абай – егіз ұғым. Ақын ұлтын жанындай сүйді. Жанындай сүйгенінің дәлелі сол, ол қазақтың бойындағы бар кемшілігін ашып, кейіп отыра, ғибрат алсын, ойлансын деді. Абай тазалық пен адалдықтың, мәрттік пен елшілдіктің үлгісін жырлады. Тура жолды өсиет етіп, көрсетіп кетті. Сондықтан да, ол – халықтың адастырмас шамшырағы, алтын қазығы.

Абай қырықтан соң ел тірлігіне айналысуды қойып, ақ қағаз бен қара сияны адал серігіне айналдырырып, «өз сөзім – өзіме дедім де жаза бердім» десе, Ясауи да жер

астындағы қылуатке түсіп, өнегеге толы «Диуани хикмет» еңбегін жазды. Шын мәнінде, Абай мен Ясауи тағдырлас еді. Екеуі де өмір бойы надандықпен күресіп, «соқырдың көзін емес, көңілін ашуға» қызмет етті. Ясауи айналасын қоршаған надан, зұлымдар тобынан көңілі қалып, өзін олардан аулақ ұстап, пайғамбарымыз Мұхаммед (ғ.с.) көп өмір сүруді күнә деп білгені ұстанымын басшылыққа алды. Ол діншілдерге тән ерекше қорқыныш үрейімен өткен өмірін түгел еске алып, жасаған іс-әрекетіне мынадай баға береді:

Хақ, Салиқтарға жетемін деп, жүрдім жылап.

Рухым тулап, күйдім,

Жанға сая таба алмадым,

Әркез ұшқан шыбындай жер астына кірдім міне

Құл Қожа-Ахмет, айтсаң насихат өзіңе бақ,

Ғашық болсаң, жаннан безіп, пір жолын тап.

Надандарға айтсаң сөзің болмас қабыл,

Бекем болып жер астына кірдім, міне (8-хикмет) (Қожа Ахмет Иассауи, 2004:22).

Ей, достар, пәк ғашықты қолға алдым,

Ғашық сырын шешуге шын сезіммен толғандым.

Бұл дүниені дүшпан тұтып, жүрдім, міне,

Махаббат жолында Мәнсүрдей болдым, міне. (9-хикмет) (Қожа Ахмет Иассауи, 2004:22) – деп 10-11-хикметінде жалған дүниеден, айналасындағы адамдардан көңілі қалғанын аңғартып, пенделіктен бойын арылту мақсатында қылуатке түскендігін жырлайды. Ясауи да, Абай да – өз заманынан ерте туған ғұламалар. Олардың жанын ешбір адам баласы түсінбегендігінен – бірі бұл өмірден баз кешіп қылуатке түсіп, «Диуани хикметті» жазуға кіріссе, екіншісі де тіршіліктен қол үзіп, «Ғақлия» («қара сөз») мен өлеңдерін жазуға отырды.

Абай өмір сүрген кезеңде, яғни XIX ғасырдан бастап қазақ жерінде орыс отары мен орыс мәдениеті арқылы батыс мәдениетінің ықпалы күшейді. Адамзат мәдениетіндегі Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Ахмет Иүгінеки, Ибн Сина қатарлы ұлы тұлғалардың данышпандық ілімдерінің қазақ даласынан жойылып бара жатқан кезі еді. Көптеген құндылықтарымыз ескіріп қалды. Бұрынғы басқару жүйесі, дуалы ауыз қариялардың өсиет сөздері мен берген тәрбиесі орыс билігі үшін қажетсіз дүниеге айналды. Өркениеттер арасындағы қақтығыста жаңа заманға бейімделе алмаған көптеген ұлт құрдымға кетіп жатты. Осы сәтте қазақтың бағына Абай дүниеге келді. Абай XIX ғасырда қазақ даласына бақ боп қонған, Шығыста жарқырай туған шолпан жұлдыз еді. Ұлы ақын Шығыс пен Батыс әдебиетін қатар игеріп, екі әдебиеттің озық дәстүрлерін қазақ әдебиетіне алып келді. Ол қазақ әдебиетіндегі «жаңашыл реформатор» ақын ретінде, қазақ өлеңіне түр жаңалықтарын енгізе отырып, халқына терең ғибратты өлең үлгілерін қалдырды. Ол жаңаның басы болып, қазақ жазба әдебиетінің негізін салды.

Абай ауыл молдасынан сауатын ашқаннан соң Семейде Қазанның Маржани медресесін бітіріп келген Ахмет Риза ашқан оқу орнында үш жыл оқиды. Абай білім

алған Ахмет Риза мешіт-медресесі ислам мен түркі ғылыми әлемінде аса үлкен реформаторлық – жәдиттік ілімнің қалыптасуына негіз болған ғұлама Шаһабуддин Маржанидің ағартушылық бағытын ұстанған оқу орны еді. Жәдиттік бағыттың негізгі ерекшелігі – X-XII ғасырларда Шығыс ғалымдары негізін қалаған «Алланы ғылым арқылы тану керек» деген ілімді ұстанды. Ресми деректерге қарағанда, қазақ арасында төңкеріске дейін 100-ге тарта жәдит мектебі болған (Қамзабекұлы, 2002: 62). Абайдың дінге, ғылымға жәдит әдісімен қарағанын өлеңдері мен қара сөздері дәлелдей түседі.

Жәдит медреселерінде «Шаригат», «Тарихат», «Мағрифат» атты үш негізден тұратын тарихи, пәлсапалық қоғамтану ғылымдарын тереңдетіп оқытты. Түркі, араб, парсы тілдері және шығыс поэзиясы мен сөз өнерінің заңдылықтары, математика, жағрафия, жаратылыстану пәндері негізгі дәріс ретінде жүргізілді. «Алланы – ғылым мен ақыл-сана арқылы тану керек» деген үрдісті оқу бағдарламасына енгізді», – (Кеңшілікұлы, 2021: 19) дейді әдебиетші Амангелді Мырзабек. «Жәдит әдісінің бастаушы-білгірі әл-Маржани концепциясы мынадай болды: 1. Әрбір мұсылман ижтихадқа (ойлануға, сындарлы пікір білдіруге, ашықтыққа) ие; 2. Бастапқы исламға қайту. Яғни ислам әу баста қайратты, ғылыми ойлы болса, кейін бұрмаланып, тоқырауға ұшырады. Ғұлама соңғы кезде ойланушы мутакаллимдердің орнын соқыр мукаллидтер басты, осыны қайта түзеу керек», - дейді (Қамзабекұлы, 2002: 83)

Татар оқымыстысы Маржани ағартушылығынан бастау алып, И.Гаспыралының оқу-әдісімен «усул-и-жәдид» деген атаумен байланысын тапқан бұл жәдит қозғалысы XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында қазақ жеріне татар оқымыстылары арқылы жетті. Бірақ, Маржанидің ағарту идеясымен толықтай негізделген болмаса да, оқу-ағарту саласында жаңа қозғалыс ретінде дамыды. Ал, кейін татар оқымыстысы И.Гаспыралы оқушыларды оқып-жазуға үйрететін жаңа әдіс ойлап тауып, ғылымның әр түрлі саласымен таныстыратын оқу-құралдары жазылды. И.Гаспыралы да Маржани идеясына сәйкес – «Алланы ғылым арқылы тану керек» деген үлгіні ұстанды. Бірақ, И.Гаспыралы әдісінің Маржани үлгісінен айырмашылығы – ғылымды ғылыми жетістіктері айқын нәтиже беріп, ғылым жолы дамыған Батыстан (Еуропа елі) үйрену керек, – деген идеяны ұстанды.

Абай пәлсапалық діни көзқарасын танытатын 38-қара сөзінде: «Ұлы жаратушы Алла тағаланың өзіне тән сегіз ұлы сипаты бар. Олар: 1. Хаят – тіршілік, тірі болу; 2. Ғылым; 3. Құдірет – күш; 4. Басар – көру, көруші; 5. Сәміг – есту, естуші; 6. Ирада – тілеу, қалау; 7. Қалам – сөз, сөздер; 8. Тәкин – болдыру (Абай, 1993, 83), - дейді. Жаратушы Алланың осы сегіз ұлы сипаты туралы ол: «Бұлардың хәммасы Алла тағаланың зәтия (өзіне лайық) суббутия уа фиғлия (өзі істейтін) сипаттары дүр. Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі – ғылым, құдірет. Сегіз сипаттан қалған алтауы – бұларға шарқ (түсіндіру, түсініп беру)», - дейді (Абай, 1993: 84).

Алла тағаланың сегіз сипаты ішінен ғылым мен құдіретті басты орынға шығарған Абай, қалған алты сипатты осы екі сипатқа түсінік берушілер, – деп

түсіндіреді өзінің 38-қара сөзінде. «Ол сипаттармен тағриптамасақ (анықтап білу) бізге мағрифатулла (Алланы тану) қиын болады», – деген Абай, Алланың сегіз ұлы сипатының ішінен өзі екшеп, бөліп алған дәл осы екі сипат арқылы яғни, құдірет пен ғылым арқылы Алланы танып білуді ұсынады. «Алланы, оның басты сипаты ғылым арқылы тану керек деген ұлы ойшыл Абай, дүниені яғни, қоршаған ортаны тану, ақиқатты тану, өзін-өзі тану, өз адамдығын бұзбай жаман нәрседен қашып, жақсы пайдалыны үйрену де ғылымнан, – дей келіп, адам бойындағы күллі жақсы қасиеттердің бәрі де ғылым арқылы келеді, – деген аса күрделі ой қорытындысын түйіндейді өзінің 38-қара сөзінде» (Махан, 2020)

Демек, Абайдың осындай көзқараста болуына кезіндегі Маржанидің оқу-ағарту саласына қосқан «Алланы ғылым арқылы оқып-тану» көзқарасы әсер еткені сөзсіз. Татар оқымыстылары арқылы тараған «жәдит» деген атауға ие бұл әдіс санаулы жылдарда Ресейдің күллі мұсылман аймағына, тіпті шетел – Үндістанға дейін тарайды. Ал, қазақ топырағына «жәдит» оқу әдісін алып келіп, осы әдіс арқылы оқыту керектігін ұйғарып, әр түрлі ғылым саласын үйрететін оқулықтар дайындап, оқу бағдарламасына қосқан «жәдит» әдісінің қазақ жеріндегі негізін салушылар – Алаш (қазақ) оқымыстылары болды. Алаш зиялылары сондай-ақ, Абайдың ізін жалғастырушы шәкірттері еді.

Алаш зиялыларының бетке ұстар өкілі Ахмет Байтұрсынұлы: «Усул жәдит, яки төте оқу жолы бар екенін білеміз, бірақ сол жол қазақ арасында аз таралған соң, біздің мақсатымыз да – сол оқуды қазақ арасына көбірек жаю» (Байтұрсынұлы, 1989: 233), - деп жәдитке тілеуқорлығын ашық жазды.

Абай білім алған медресе туралы А.Машанов: «Қарқаралыда, Семейдегі медреселерде Маржанидің тікелей өзінен тәлім алған адамдар оқытқан. Абай – Семейде сол Маржани шәкірттерінен оқығандардың бірі. Абай еңбектерінде Маржанидің қозғаған мәселелері көп кездесетіндігі осыдан. Ш.Маржанидің «Ахли ғылым ай басында» деген тамаша сөзі бар. Абайдың «ғашарани уа-мубашарани» деп келетін қағидасы Ш.Маржанида айтылған» (Ысқақов, 1976: 192), – деп жазады.

Алланы ғылым-сана арқылы тану керек деген Маржанидің шәкірттері жәдитшілердің мынадай ұстанымы болды:

«Біріншіден, дүниәуи математика, химия, жаратылыстану, жағырафия пәндерін меңгеруді, дінді ғылым дәрежесіне көтеруді көздеді.

Екіншіден, архалықтың өзінің тіл ерекшелігіне сай жазу-сызуын қалыптастырып, дыбысталуы бойынша әріптермен белгілеуді мақсат етті. Сол арқылы «Құранды» да әр ұлттың өз тіліне аударып отырып, оның мағынасын сол тілде жеткізіп, түсіндіріп, талдап, дінді «жаттаумен» емес, санамен сіңіруді шарт етіп қойды» (Қамзабекұлы, 2008: 38).

Абайдың «Ғылым – Алланың бір сипаты, ол - хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» (Абай, 1993: 83), – деп жоғарыда айтқан Алланы ғылым арқылы тану деген сөзінің ХХ ғасырдағы нақты іске асырушылары һәм ізін жалғастырушылары – Алаш зиялылары болды. Алаш зиялылары, біздің зерттеуіміз

бойынша, Алланың бір сипаты болып табылатын – ғылымды бірінші орынға қойды. Олар ғылым, білім, оқу ағарту саласымен айналысып, әр түрлі оқулықтар жазып, халыққа білім беріп, сауатсыздықты жойды.

«Қазақ даласында И.Гаспыралының жүзеге асырған А.Байтұрсынұлы өзі жасаған «Төте жазу әліппесі» арқылы жәдиттік идеяны насихаттаған «Қазақ» газетін дүниеге әкелді. Гаспыралы мен Байтұрсынұлы бастамасына Ә.Бөкейхан, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Ғұмар Қараш, Мұхамеджан Сералин, Мағжан Жұмабаев сияқты қазақ ұлтшылдары қолдау көрсетті. Олар қазақ қоғамының мешеулігінің, ескіргендігінің негізгі себебі халықтың сауатсыздығында (надандық), молдалардың білімсіздігінде жатыр деп санады. Осының бәрінен шығаратын жол қоғамды оқу-ағарту, И.Гаспыралы жүйесі бойынша жаңа әдіспен оқыту деп білді. Бұл сол заман уақыты үшін маңызды прогресшіл идея болған еді» (Боранбаев, 2014: 124), – деп жазады Боранбаева Б.

Алаш оқымыстыларымен бір шептегі елшіл тұлға, ойшыл ақын Ғұмар Қараш «Тумыш» атты жинағында:

*Надан шейх діннің соры, күннің соры,
Бір қашпа, надан шейхтан мың кері қаш.
Құран – шам, ақыл – басшы, ғылым – құрал,
Құралсыз шекпе сапар, жолың болмас.
Айырылма жатсаң-тұрсаң құранды ұста,*

Жол бастар қараңғыда ол бір компос, (Жұмағұлов, 2005: 38) – деп, дін-ұлт-ғылым – тұтас ұғым екенін айтады.

Дін мен сауат, дін мен ғылым түрлі өткелектен өтті. Әрине, зайырлы кезеңге дейінгі алғышарт талабы мүлде бөлек. Абай өзінің 38-қара сөзінде ақын: «Бұл заманның молдалары хаким атына дұшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлкі бұзық фиғыл, әлинсан гәддү ләма жәһилгә (Адамның көңілі жаманшылыққа ауып тұрады) хисап. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғараб-парсыдан тіл үйренсе, бірліжарым болымсыз сөз бахас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил қылады. «Най-найменен», мақтанменен қауымды адастырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жәһил (бұзық) түгіл, жәһилләр кібік (бұзық адамдар сияқты) талап болса, қайда хақ сөздер келсе, қазір инсапқа қайтсын һәм гибраттансын», – деп, жұртқа білім үйретпек түгілі өздері ғылымның не екенін түсінбейтін молдаларға еш көңілі толмай, сауатсыз елінің болашағын ойлап, қайғырады.

Ал, Ясауи 54-хикметінде:

*Дүния мендік дегендер, жәһан малын жегендер,
Құзғын құстай арамға, белшесінен батпақшы.
Молда, мүфти болғандар, жалған дұға қылғандар,
Ақ-қараны бұрғандар, жәһаннамға кетпекші.
Қази, имам болғандар, жалған үкім қылғандар,
Ол балшыққа иленіп, аяқ асты қалмақшы.*

Арам жеген әкімдер, пара жеген «кәпірлер»

Өз бармағын шайналап, қорқып тұрып қалмақшы (Қожа Ахмет Ясауи, 2007: 77), - деп дүние үшін халықты алдап, әділеттен айнып, жалған үкім шығарып жүрген молдаларды сынайды. Ясауи қауымды білім-ғылыммен сусындатуға тиіс дін иелерінің дүниеге құнығуына ашынып отыр.

Алланы танып, жән-тәнімен діннің жолына түсу қаймана адамның қолынан келмес. Ерік-жігері күшті, рухани әлеуеті жоғары, ілімі толыққан адам ғана сол бір шетсіз-шексіз Алланы тану іліміне қарай сапар шегеді.

Күйінбей Құл Қожа Ахмет қайтсін енді?

Өртенсін ішің-тысың жансын енді!

Ақ сөзін адал досқа айтсын енді!

Жоқ болса мағрифатың жөнделмес Ол! (107-хикмет), (Қожа Ахмет Ясауи, 2007: 146), – деп мағрифатың (ілімін) жетпесе, Аллаға шынайы ғашық бола алмайсың дейді. Мұны Абай: *«Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан руза, қылған қаж ешбір гибадат орнына бармайды»*, – деп бір ауыз сөзбен түйіндейді (Абай, 1995: 90).

Халқына еш пайдасы жоқ надан молдалардың зардабы туралы Ясауи мен Абайдан соң Алаш ардақтылары да біршама мақала жазып, оларды жаңа жаққа шақырды. Бұл ретте Әлихан Бөкейхан: *«Қырда кім болса сол молла болады. Аз ғана оқу білетін қазақ я қашықын ногай, я сарт, я тәжік. Сол адамдар бек надан һәм нәрсені ... білмейді һәм солар надан болған соң қазақтарға ауып, оларды мейлінше бұзады. Қай қазақ моллаға нанбайды, ашық күнді жауын қыламын деп тұрған соң... (Құдайындай иланады). Қазақтар молланы кінәсіз деп ойлайды, себебі моллаларды діннің қуаты дейді... Қазақтардың ойлауынша, моллаларға аз қарсы келген – күнәһар. Сол надан моллалар не айтады соған нанады. Содан қанша залалдар бар»* (Бөкейхан, 2016: 37), – деп, ғылымды Алланың бір сипаты деп білмеген, оны білуге де тырыспаған сауатсыз дін иелерін сынайды. Бұл сынның негізгі себебі – қайсыбірінің молдалық кәсібін мал таппақ үшін, жан сақтамақ үшін пайдаланып жүргендігі еді. Бұл туралы Абай: *«Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал бірлән ғылым кәсіп қылмақпыз. Өнер – өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан»* (Абай, 1993: 98), – деп, ғылымды адамзатқа пайда келтіремін деп үйренетіндерді иманигүлге, нағыз иманды, «толық адамға» теңейді. Ал пайда ойлаған ғылым үйретушілер мен үйренушілерді ол: *«Адамға хәлінше ихсанды болмақ – қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес. Моллалар тұра тұрсын, хусусан бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар – фитнә ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хүкім шаригатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһіл тариқат біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал, бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйгені – надандар, сөйлегені – жалған, дәлелдері – тасбығы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ»* (Абай, 1993: 98), – деп өз заманының нағыз қас-дұшпаны ретінде көрсетеді. Осы кез – Абайдың:

*Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат*

Болсам деген бәрінде ой, (Құнанбаев, 1968: 56) – деп, материалдық байлықты рухани құндылықтан жоғары қойған билік пен қоғамға ащы сын айтатын кезеңі.

Сауатсыздықтан, дүниеқоңыздықтан, пайдакүнемдіктен және адамзаттың рухани өсуіне зиян келтіретін өзге де жамандықтардан алшақтап, ізгілік пен өнер-білімге жетелейтін бір ғана жол – ғылым жолы. Ал, Алладан түскен төрт кітаптың бірі – Құран Кәрімнің өзі ғылымды білмекке, дүниені тануға иландырған болса, ғылымды танып, меңгеруге үйрететін бір ғана құрал бар. Ол – кітап.

Ғылым-білім үйрететін, адамзат құндылығын мазмұнына жинаған кітап туралы Абай былай деп жазды:

*Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге* (Құнанбаев, 1968: 56).

Жәдитшілер Алланың бір сипаты ғылымды жағырафия, химия, математика сияқты дүниауи пәндер арқылы оқып, үйрену керек деп түсінді дедік. Абай мен Ш.Маржаниды, И.Гаспыралыны өздерінің ұстазы санаған Алаш оқымыстылары жәдит әдісінің қазақ жеріндегі ізін жалғастырушылары ретінде ғылымның әр түрлі салалары бойынша оқулықтар (дүниауи пәндер) жазғаны белгілі. Нәтижесінде, А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Н.Төрөқұлұлы – тіл білімі, Ә.Бөкейхан, Т.Шонанұлы, Е.Омарұлы, М.Есболұлы – география, астрономия, жер тарихы, геометрия, М.Дулатұлы, С.Қожанұлы, Қ.Сәтбай – есеп құралы, математика, алгебра, М.Жұмабайұлы – педагогика, Ж.Аймауытұлы – психология, Х.Досмұхамедұлы, Ж.Күдеріұлы, Қ.Кемеңгерұлы – жаратылыстану саласы, М.Әуезов – әдебиеттану, С.Сәдуақасұлы – театртану т.б. пайдалы еңбектер жариялады.

4. Зерттеу нәтижесі

Ясауи хикметтерінде Алланың ақ жолымен жүріп, оған ессіз ғашық болуды – амалдардың ең үлкені деп санайды. Ол: *«Ғишықсызларны иманы жоқ, ей йаранлар»* (Үсеви, 2017: 220), - дейді. Абай да: *«Әрбір наданның біз тарихатқа (сопылық жол) кірдік деп жүргені - біз бұзылды дегенімен бір болады»* (Абай, 1993: 94), - дейді.

Қазақтың ойшыл ақыны Абай «надан адам – иманы жоқ, ілімі жоқ адам» деп біледі. Ондай адам Аллаға қалай ғашық болсын? Алланы қалай танысын? Надан адамның сопылық ілімге түсінбестен, иман келтірместен кірдім дегені шатастым дегені. Сопылық ілімнің бастауында тұрған Аллаға шексіз ғашықтық, оған иман келтіру және адамзат тарихында маңызы зор ғылым-білімді игеру – Ясауи мен Абай ілімінің басты идеясы еді.

Надандықтан құтылудың дара жолы – білім-ғылым. «Алланы ғылым арқылы тану керек» деген Абай мен Ш.Маржани, И.Гаспыралыны өздерінің ұстаздары санаған Алаш қайраткерлері «Хақ жолы» – халықтың көзін ашу, оқу-білімге шақыру, ғылым

үйрету керектігін жете түсініп, ғылымның әр түрлі саласына арналған оқулықтар жазумен айналысты.

5. Қорытынды

XII ғасыр ғұламасы, түркі-мұсылмандарының пірі, сопылық ілімге серпін беруші Қожа Ахмет Ясауи күллі Шығыс халықтарының рухани-мәдени өсуіне орасан зор әсері етті. Сопылық жолдың қазіргі Қазақстан жерінде, Түркістан шаһарында жанданған Ясауи ілімі немесе хикметтеріндегі даналық Орталық Азия, Еділ бойы, Анадолы өлкелеріне ғұламаның шәкірттері арқылы тарап, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатыр. Ясауидың сопылық даналықтары шайырлар мен ғұламалардың шығармаларына негіз болуы – ілімнің рухани құнарында және ағартушылық мазмұнында дер едік. XIX-XX ғасыр басындағы қазақ данасы, ойшыл ақыны Абай Құнанбайұлы ізденістері Ясауи ілімімен үйлесіп жатса, мұны рухани сабақтастық деп қабылдаймыз.

Сонымен, Абайдың пәлсапалық ой-пікірін, дүниетанымдық көзқарасын қарастырғанда өңірдің рухани тарихындағы Ясауидай даналарды айналып өту мүмкін емес. Қазақ менталитетіне сіңісті болып кеткен, болмысынан еш ажырамас «сопылық ілім» ақын шығармашылығында көрініс табуы – табиғи заңдылық. Әрине, жоғарыда айтылғандай, Абай сопылық ілімді сол қалпында қабылдай салған жоқ. Абай сопылық ілімді өзіндік пайымдарымен қазақша түрлендіре отырып, қазақтың ұлттық ұғымына сай етіп насихаттады.

Ал, татар дін қайраткерлерінің реформалық ізденістері мен И.Гаспыралының бастамасы «жәдит» қозғалысын өмірге әкелсе, ол исламның ағартушылық қуатын өзіне негіз етіп алды. Олар діннің қайнар бұлағы саналатын қасиетті мәтіндерді қайта қарастырып, ғалымдар арасындағы пікірталас қазанында қайнатып, ой-қорытындыларын газет бетіне жариялады.

Мұсылман ағартушылығының қазақ жерінде өзіндік орнының ерекше болуы -қалыпты жағдай. Себебі, ең біріншіден, қазақ халқы – мұсылман. Сондықтан қазақтың мәдени-рухани жетілуінде ислам айрықша рөлге ие. Ал, байырғы Шығыс мұсылман өркениетінен кейін қазақ халқының қайта оянуында Абай ілімінің әсері мол. Ресей үкіметі қанша тиым салса да мұсылманшылық бағыт, яғни Алланы тану, Алланы ғылым арқылы тану қағидаты қазақ ағартушылығының бір бағдары ретінде өмір сүре берді.

Алаш ардақтылары ғылымда ислам мүмкіндігінің ерекше екенін әл-Маржани, И.Гаспыралы, Абай еңбектері арқылы үйреніп, көңілдеріне тоқыды. Ақиқатты білу, әділетті табу, Алланың сипаттары арқылы Жаратқанға жақындау, оны тану әу баста мектеп-медресе бітірген ұлт зиялыларына түсінікті еді.

Қожа Ахмет Ясауи дамытқан сопылық ілім салт-салтымыз бен ұлттық дәстүрімізбен біте қайнасып, бүгінде ортақ мәдениетіміздің құрамдас бөлігіне айналды. Тақуалық, рухани тазалық, ар-ождан, жан дүние, болмыс кіршіксіздігі секілді қасиеттерді – кемелдікке жеткізетін ар ілімінің аясында қарастыру орнықты.

Ұлт руханиятының көрсеткіші – діні, тілі, мәдениеті, әдебиеті. Ал осы рухани қазынамызды барынша сақтап қалу үшін күрес сонау патша заманынан бері

жалғасып келеді. Патшалық Ресей, кейінгі кеңес үкіметі дінді мүлдем терістеп, жойып жіберуге тырысқандығының да бір себебі – қазақты өз негізінен айыру еді. Бірақ қазақ бар жерде рухани мұрасы бар, рухани қазына бар жерде Ясауи бар, Ясауи бар жерде Абай бар, Абай бар жерде Алаш бар. Бұл төрт рухани дінгек – елдіктің рухани арқауы. Себебі Ясауи, Абай, Алаш – бір-бірімен байланысып жатқан мәдени мұрамыз, рухани тұғырымыз.

Әдебиеттер:

1. Абай. Қалың елім қазағым. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1995. – 382 б.
2. Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 269 б.
3. Айтжанов Б. Ислам өркениеті және білім мен ғылым. [Электронный ресурс] – URL: <https://kozhalar.kz/20219408-islam-orkenieti-zhane-bilim-men-ghylym>. 20.01.2021.
4. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – 408 б.
5. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
6. Боранбаев Б. Ғұмар Қараш. Қоғамдық саяси қызметі. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2014. – 232 б.
7. Бөкейхан Ә. Таңдамалы – Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 487 б.
8. Бөкейхан Ә. Шығармалары. – Астана: Сарыарқа, 2016. – 604 б.
9. Zhakupov Zh., Sarekenova K., Aimukhambet Zh, Sagidolda G., Omirbekova Zh, Akhmetova M., Tuyakbayeva R. (2023) Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3). – P. 238-246. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903021>
10. Дербісәлі Ә. Көне Отырардан шыққан ұлы ғұламалар – әл-Фарабилердің саны 33-ке жетті. [Электронный ресурс] –URL: https://www.inform.kz/kz/kone-otyrardan-shykkkan-uly-gulamalar-al-farabilerdin-sany-33-ke-zhetti-absattar-derbisali_a2718230? – 2014, 19-қараша.
11. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
12. Есімов Ғ. Хакім Абай: (даналық дүниетанымы). – Алматы: Атамұра. 1994. – 320 б.
13. Жолдыбайұлы Қ. Имани гүл. – Алматы, 2011. – 384 б.
14. Жұртбай Т. Соқтықпалы, соқпақсыз заманда өсті... (Абай және оның әлеуметтік ортасы). – Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспаханасы, 2020. – 497 б.
15. Кеңшілікұлы А. Шығыстың соңғы шынары. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 350 б.
16. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.
17. Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі. // Ақиқат. 2008 №1. – Б. 34-41.
18. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет (Даналық жолы). С.Битенов. – Алматы: Сөздік-Словарь. 2004. – 196 б.
19. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани хикмет. – Астана: Фолиант, 2007. – 480 б.
20. Құнанбаев А. Шығармалар. Екі томдық. I-том. – Алматы: Жазушы, 1968. (қаз)– 319 б.
21. Махан Н. Абайдың діни көзқарасы. [Электронный ресурс] – URL: <https://abai.kz/post/110631>. 18.04.2020.
22. Сарсенбеков Н.Ж. Ахмет Яссауи хикметтерінің экзистенциалық сипаты. // Адам әлемі. № 4 (90) 2021. – Б. 43-52. <https://doi.org/10.48010/2021.4/1999-5849.05>
23. Яссауи Қожа Ахмет. Хикметтер. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1995. – 128 б.
24. Ысқаков Б. Қазақ-татар әдеби байланысы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 305 б.

References:

1. Abai. (1995) My people are a big Kazakh. Works. – Almaty: Zhalyyn. – 382 p. (in Kaz).
2. Abai. (1993) Words. Poems. – Almaty: El. – 269 p. (in Kaz).
3. Aitghanov B. (2021) Islamic civilization and education and science // [Electronic resource]. Available at: <https://kozhalar.kz/20219408-islam-orkenieti-zhane-bilim-men-ghylym>. (in Kaz).

4. Auezov M. (1959) Thoughts of different years. – Almaty. – 408 p. (in Kaz).
5. Bartursynov A. (1989) Works. – Almaty: Zhazushy. – 320 p. (in Kaz).
6. Bokeikhan A. (1995) Favourites. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy Bas redaksiyası. – 487 p. (in Kaz).
7. Bokeikhan A. (2016) Works. – Astana: Saryarqa. – 604 p. (in Kaz).
8. Boranbayev B. (2014) Gumar Karash. Public political activity. Monograph. – Almaty: Arys. – 232 p. (in Kaz).
9. Derbisali A. (2014) The number of great scientists – Al-Farabi from ancient Otrar has reached 33. [Electronic resource]. Available at: https://www.inform.kz/kz/kone-otyrardan-shykkkan-uly-gulamalar-al-farabilerdin-sany-33-ke-zhetti-absattar-derbisali_a2718230?. (in Kaz).
10. Dulatov M. (1991) Works. – Almaty: Zhazushy. – 384 p. (in Kaz).
11. Esimov G. (1994) Hakim Abai: (worldview of wisdom). – Almaty: Atamura. – 320 p. (in Kaz).
12. Joldybauly Q. (2011) Imani gul. – Almaty. – 384 p. (in Kaz).
13. Jurtbai T. (2020) He grew up in the distant, difficult times ... (Abai and his social environment). – Nur-Sultan: L.N.Gumiliyov atyndagy EEU baspahanasy. – 497 p. (in Kaz).
14. Iskakov B. (1976) Kazakh-Tatar literary relations. – Almaty: Gylym. – 305 p. (in Russ).
15. Kamzabekuly D. (2008) Jaditanism is the basis of National Spiritual Revival. – Aqiqat. No. 1. – P. 34-41. (in Kaz).
16. Koja Ahmet Iassauyı. (2004) The Path of Wisdom. S. Bitenov. – Almaty: SÓzdik-Slovar. – 196 p. (in Kaz).
17. Kenshilikuly A. (2021) The Last Psalmist of the East. – Nur-Sultan. – 350 p. (in Kaz).
18. Qamzabekuly D. (2002) Alash and literature. – Astana: Foliyant. – 474 p. (in Kaz).
19. Qoja Ahmet Yesevi. (2007) Diuani hikmet. – Astana: Foliyant. – 480 p. (in Kaz).
20. Qunanbaev A. (1968) Essays. In two volumes. Volume I. – Almaty: Zhazushy. – 319 p. (in Kaz).
21. Mahan N. (2020) Religious views of Abai // [Electronic resource]. Available at: <https://abai.kz/post/110631> (in Kaz).
22. Sarsenbekov N. Zh. (2021) Existential nature of the wisdom of Akhmet Yassawi. // Adam alemi No. 4 (90). – P. 43-52. <https://doi.org/10.48010/2021.4/1999-5849.05> (in Kaz).
23. Yesevi Qoja Ahmet. (1995) Hikmets. – Almaty: Atamura – Qazaqstan, – 128 p. (in Kaz).
24. Zhakupov Zh., Sarekenova K., Aimukhambet Zh, Sagidolda G., Omirbekova Zh, Akhmetova M., Tuyakbayeva R. (2023) Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3). – P. 238-246. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903021> (in Eng)